

СОЦІОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ВІЙСЬКОВОЇ ОКУПАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ)

Зубченко О. С.

ВСТУП

За вісім років після початку російської агресії проти України під російською окупацією перебувало 45 тис. квадратних кілометрів, або 7,5% території України, до яких входили Автономна Республіка Крим, м. Севастополь, окремі райони Донецької та Луганської областей. Після широкомасштабного кремлівського вторгнення у лютому 2022 року площа окупованих територій збільшилась у 2,9 рази; ворог захопив Луганщину, значну частину Донеччини та Півдня України.

До Запорізького регіону російські війська вторглися у перший день повномасштабної війни. Вже незабаром вони оволоділи Мелітополем та Бердянськом, а на початку березня захопили Василівку, Токмак, Пологи та Енергодар. Загалом, під владою ворога опинилося 75% території області, де проживало близько 45% населення. Для понад 700 тис. жителів області наставало нове життя, сповнене карколомних і трагічних змін.

Словник української мови визначає окупацію як «тимчасове захоплення частини або всієї території однієї держави збройними силами іншої держави»¹. У Словнику іншомовних слів уточнюється, що такий стан настає «головним чином внаслідок наступальних воєнних дій»². Достатньо розлога характеристика організації соціального життя в окупації міститься у ч. III Четвертої Женевської конвенції. Зокрема, наголошується на кількох принципових моментах: фізичний контроль території армією супротивника (ст. 42), обов'язок окупанта як єдиної легітимної влади відновити хоча б відносний правопорядок та безпеку згідно з діючими законами і правилами (ст. 43), збереження існуючого соціально-інституційного устрою (ст. 46), недоторканість власності громадян, місцевих громад та інших юридичних осіб, що не мають відношення до держави та війська (ст. 46, 52, 56), заборона на застосування принципу «кругової поруки» до мешканців окупованих територій (ст. 50)³.

¹ Словник української мови у 11 томах. Т. 5. К.: Наукова думка, 1974. с. 686.

² Бибиц С.П., Сютя Г.М. Словник іншомовних слів. Харків: Фоліо, 2006. с. 399.

³ Женевская конвенция от 12 августа 1949 года о защите гражданского населения во время войны. Часть III Оккупированные территории. Режим доступа https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/geneva_civilian_33.shtml, дата обращения 02.02.2023

Всі відзначені вище моменти свідчать про те, що міжнародне право розглядає окупацію як тимчасовий стан соціального простору, який має певні хронологічні межі, наголошує на недопустимості розвитку окупації у формі анексії – насильницького включення раніше захоплених земель до складу іншої держави, а також гарантує у загальних рисах збереження існуючого соціально-інституційного ладу.

Останнє знаходить продовження у Женевській конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 року. У цьому документі, по-перше, заборонено індивідуальні чи масові примусові переселення, депортації населення із окупованих територій. Таким чином, міжнародне право вводить чіткі обмеження на зміни складу постійного населення, що, за Ентоні Шилзом, є однією із головних ознак суспільства. По-друге, гарантується безперешкодна робота інститутів соціального забезпечення, освіти, вільне надходження гуманітарних вантажів. Це свідчить про чітке розмежування військових дій проти державних військово-поліцейських формувань та неприпустимості жорстокого ставлення до звичайних людей. По-третє, наголошується на збереженні інститутів змагального судочинства та неможливості позасудової розправи, тобто на продовженні дії попереднього законодавства⁴.

Виходячи із сказаного вище, ми визначаємо окупацію як тимчасовий стан суспільного життя, який виникає у результаті військових дій та зайняття супротивником території іншої держави і характеризується суттєвими змінами соціальних відносин, місця представників різних соціальних груп у соціальній структурі суспільства, темпів та обсягу соціальної мобільності, дисфункціями у діяльності соціальних інститутів та їхнім перетворенням на засіб терору та поневолення. Таке визначення відкриває можливості для поглибленого аналізу різних аспектів окупації та з'ясування їхнього впливу на життя людей.

1. Окупація як дисфункція соціальних інститутів

Поняття «дисфункція соціального інституту» введено до наукового обігу Г.Спенсером для характеристики стану, при якому соціальний інститут замість користі приносить суспільству шкоду⁵. Для Р. Мертона дисфункція – це діяльність соціальних інститутів, що заважає задоволенню потреб соціальної системи, значно зменшує її адаптивні та

⁴ Женевская конвенция от 12 августа 1949 года о защите гражданского населения во время войны. Часть III Оккупированные территории. Режим доступа https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/geneva_civilian_33.shtml, дата обращения 02.02.2023

⁵ Спенсер Г. Соціологія як предмет вивчення. *Соціологія: Хрестоматія (від періоджерел до сучасності)*. За ред. Л.Й. Гуменюка. У 2-х томах. Т.1. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 72.

регулятивні можливості та фактично працює на саморуйнування. Дисфункція має зовнішні (нестача підготовлених кадрів, матеріальних засобів, організаційні недоліки) та внутрішні (неясність, суперечливість, негуманістичність цілей, падіння авторитету і соціального престижу інституту) прояви. Дисфункціональні процеси можуть тривати природним чином та проявлятися через невідповідність фактичної діяльності інституту потребам людей, бюрократизм та зловживання службовим становищем⁶. За умов великих соціальних потрясінь всі ці інституціональні вади не тільки примножуються, але й стають посправжньому небезпечними для життя. На тимчасово окупованих українських територіях такі невідповідності зустрічаються на кожному кроці: на другому поверсі школи вчать діти, а на першому – знаходиться склад боєприпасів, у фойє поліції висить стенд із гарантіями прав затриманих, а у підвалі – жорстоко катують людей.

Розпочати розбудову такої псевдоінституціональної системи можливо лише за відсутності активних бойових дій та відсування лінії фронту на безпечну відстань. Саме цьому всі останні роки російським загарбникам не давала спокою присутність Української армії у західних передмістях Донецька – Авдіївці, Мар'їнці, Писках, що дозволяла тримати у полі враження артилерії фейковий «урядовий квартал».

Також І.Макаров резонно зауважує, що для початку владно-адміністративного будівництва загарбникам потрібно забезпечити повний та гласний контроль над територією, відновити мінімальний правопорядок та гарантувати безпеку, як мінімум, для своїх солдат⁷. У Запорізькій області завдяки широкому партизанському руху та народному спротиву рашистам вирішити ці завдання повною мірою не вдалося. За умов окупації найбільш яскраві прояви псевдоінституціональних відносин можна спостерігати у трьох сферах – владі, грошах та освіті.

Початком встановлення режиму окупації в Запорізькій області можна вважати 12 березня 2022 року, коли після викрадення загарбниками законно обраного Мелітопольського міського голови Івана Федорова «виконуючою обов'язки» мера було оголошено депутатку міської ради від «Опозиційного блоку» Г. Данильченко. За кілька днів було сформовано обласну «військово-цивільну» адміністрацію на чолі із колишнім народним депутатом України Є.Балицьким, а Мелітополь проголошено тимчасовою «столицею» окупованої частини Запорізького

⁶ Комарова А.В. Парадигма функціонального аналізу в теоретическом наследии Р. Мертона. *Актуальные вопросы современной науки*. 2010. Вып. 15. С. 161.

⁷ Макаров І.М. Поняття і зміст режиму окупації у міжнародному праві. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2012. № 3. С. 193-197.

регіону. Це був перший з часу вигнання нацистів прецедент формування окупаційної легіслатури на нашій землі.

Створення самозваних «органів управління» – комітетів народних обранців, громадських рад самоорганізації, народних зборів із другої половини березня 2022 року тривало також у інших містах та районах. Спочатку росіяни намагалися грати хоча б у якусь легітимність цих псевдо-інституцій. Зокрема, мелітопольська «псевдомерша» Данильченко посилалась начебто на розпорядження про передачу влади від законного очільника міста Івана Федорова, якого викрали та кілька тижнів катували рашисти. У той же час Закон України «Про місцеве самоврядування» не передбачає можливості одноосібного делегування своїх повноважень міськими, сільськими та селищними головами іншим особам. Таке рішення може ухвалити тільки сесія місцевої ради.

Але згодом окупанти припинили зображати навіть ілюзію законності. У Бердянську, Василівці та Дніпрорудному самозвані «керівники» О.Сауленко, Н.Романіченко та М.Пастушенко оголосили про своє «призначення» у мережі Youtube. У с.Семенівка Пологівського району нову «очільницю» О.Бараннік представили кілька десятків російських солдат, а у сел. Розівка Пологівського району група місцевих колаборантів на чолі із А. Сергієнком оголосили себе «владою» на зібранні, куди оманом зібрали біженців із Маріуполя. Без формального представлення відбувалось призначення «голів» у Чернігівці, Веселому, Пришибі та інших населених пунктах. У Бердянську окупанти обійшлись навіть без фіктивної народної ініціативи, призначивши заступників «мера» розпорядженням керівника військової адміністрації. Згодом «процедуру» максимально спростили і імена своїх нових гауляйтерів (вже не місцевих, а чиновників із Росії) місцеві жителі стали дізнаватися із окупантських ЗМІ. Ще одним яскравим дисфункціональним проявом здійснення владних повноважень стало призначення «смотрящих» – особливо довірених осіб російського військового або політичного керівництва, на яких де-факто замикається місцева силова вертикаль, комунікація із центром та основні фінансові потоки.

Таким чином, загарбники особливо не переймалися тим, щоб довести раціональність та легальність свого панування, з одного боку, роблячи ставку на залякування та терор, а з іншого – залучаючи на свій бік відверто маргінальні елементи, що не мали жодних шансів стати першими керівниками у довоєнний час. Причому така політика проводилась не лише у владних органах, але й на всіх підприємствах, установах, організаціях державного або комунального підпорядкування.

Разом із створенням фейкової влади особливе місце у впровадженні «руського мира» займає примусова «рублевізація». За Г.Зимелем, за

звичайних обставин гроші виконують кілька важливих соціальних функцій, серед яких формування інституційної довіри, інтеграція людини у суспільство, соціальна ідентифікація та самоідентифікація, конструювання просторових зв'язків⁸. Але у період окупації, коли гроші із платіжного засобу перетворюються на інструмент відторгнення від України та економічного пограбування, першочергова увага приділяється їхнім комунікативній та регулятивній функціям.

Як відомо, рубль ніколи не користувався в Україні популярністю, не був мірою вартості або засобом накопичення, та мав у народі прізвисько «дерев'яний». Загарбникам доводилось долати потужний психологічний бар'єр несприйняття російської валюти. Кампанія рублевізації розпочалась із роздачі однакових для всіх пенсій у 10 тис. рублів (спочатку у Генічеську, згодом – у решті міст окупованої Херсонщини та на Запоріжжі). У такий спосіб вороги переслідували кілька завдань: по-перше, привернути на свій бік найменш схильну до виїзду та найбільш проросійську (за результатами виборів минулих років) частину населення; по-друге, створити критичну масу рублів на ринку (через низький рівень життя пенсіонери не мають змоги робити заощадження; по-третє, сформувані сприятливий для себе інформаційно-проблемний порядок денний (де дають, за якими документами, як уникнути черг тощо). Згодом зарплати у рублях почали отримувати колаборанти у фейкових владних органах, поліцаї, працівники освіти, медицини та культури, що стали на бік ворога. Щоправда, жителі м. Приморськ Запорізької області повідомляють, що отриманими вдома «окупаційними» рублями на території Росії вони не змогли розрахуватися⁹. Про несправжність та обмеженість сфери обігу ворожих грошей також говорять українські посадовці та громадські активісти на Херсонщині¹⁰.

За сталого інституційного розвитку регулятивна функція грошей проявляється у здатності до соціальної взаємодії, узгодження інтересів, координації зусиль та оформлення системи соціальної стратифікації. Цей процес відбувається на основі контролю за грошовими потоками, монополізації державною владою важелів відповідальності, примусу, заохочення, винагороди та покарання. Проте окупаційні реалії зовсім

⁸ Зимель Г. Філософія грошей. Пер. з нім. І. Андрушенка, В. Терлецького. К.: Фоліо, 2019. С. 250-253.

⁹ Телеграмм-канал «Вазелин». Режим доступу: <https://t.me/vazelinen/18426>, дата звернення 03.02.2023

¹⁰ Янковський О. Триколори на будівлях та «пенсія» в рублях: які шанси РФ на «економічну окупацію» Херсонщини. 25.03.2022. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-kherson-henichne-rubli/31770376.html>, дата звернення 03.02.2023

інші. Комерсанти, що афілійовані з окупантами, скуповують за безцінь сільськогосподарську продукцію. «Тонна (зерна – авт.) – 3 тисячи. Это очень мало по сравнению с прошлым годом. Там было 6 грн. за килограмм. Большие фермеры... закупают и отдают за паи деньгами, но они зерно держат «на потом», чтобы... в дальнейшем, продать дороже»¹¹. На незгодних чекав пограбунок через т.зв. ДП «Государственный зерновой оператор». Протягом 2022 року росіяни вкрали у Запорізькій області 300 тис. тон зернових, олійних та зернобобових культур, значну частину з яких було незаконно експортовано до країн Африки та Азії¹². Також наближені до колаборантської адміністрації та місцевих «смотрящих» гуртовики скуповували за безцінь м'ясо у живій вазі, городину, фрукти та мед.

Разом з цим у роздрібній торгівлі окупаційна влада штучно створила ситуацію «ножиць цін» – ранні овочі, через блокаду шляхів на вільну Україну, продавались за копійки (навесні кіло огірків у Запоріжжі коштувало 80-120 грн., а в окупованій Кам'янці-Дніпровській – 3-5 грн.). При цьому багато сільгосппродукції просто викидали на смітник. Натомість імпортні фрукти вирости в ціні в кілька разів, істотно подорожчало м'ясо та сало, а вартість російської побутової хімії сягала 300-400 грн. за флакон. Проте найбільше мелітопольців шокували ціни на одяг та взуття. «Зимові чоботи коштують 4500 гривень. Теплі джинси – 4000 гривень, або 5000 тисяч рублів. І це на центральному ринку, де завжди одяг дешевший¹³. Варто згадати, що у такий самий спосіб українців грабувала радянська влада на початку 1930-х років та нацистські окупанти у Другу світову війну. Окрім цього, у період дії т.зв. «бівалотної зони» широко практикувались махінації із курсом рубля до гривні – спочатку 2:1, потім 1: 25, 1:1 і так нібито до повного виведення гривні із обігу в останній день 2022 року.

Загалом, псевдофінансова система, що була нав'язана російською владою, призводила лише до масштабного пограбування окупованих територій, звуження реального споживчого кошика та прогресуючого зниження рівня життя населення. Окупаційні гроші виконують свою основну, виключно пропагандистську функцію, демонструючи людям,

¹¹ Как живет Мелитополь в российской оккупации: Цены, доллар, зерно. Режим доступу: <https://zv.zp.ua/kak-zhivet-v-melitopol-v-rossijskoj-okkupacii-ceny-dollar-zerno/>, дата звернення 05.02.2023

¹² Окупанты отчитались о краже в Запорожской области 300 тысяч тонн зерна. 04.01.2023. Режим доступу: <https://www.rbc.ua/ukr/news/okupanti-vidzvituvali-kradizhku-zaporizkiy-1672783806.html>, дата звернення 05.02.2023

¹³ Що принесли в окупований Мелітополь так званий референдум та спроба анексії? 04.10.2022. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-ryuzovyya-melitopol-aneksiya-tsinny/32064453.html>, дата звернення 04.02.2023

що «Росія тут назавжди». Про це свідчать встановлення та неодноразова зміна курсу рубля до гривні адміністративним шляхом, роздача рубльових пенсій під камери російських пропагандистських телеканалів, двовалютні цінники у вкрадених та «ребрендованих» торговельних мережах та масштабні репресії проти української валюти, що розгорнулись у січні 2023 р.

Не менш важливе місце у планах ворога із колонізації Півдня України посідає розвиток «освіти». На відміну від Півночі чи Донбасу, тут не було активних бойових дій і більшість об'єктів освітньої інфраструктури лишилися неушкодженими. Також через швидке просування ворога, мало хто із працівників освіти встиг евакуюватися та фактично лишився в заручниках у рашистів.

За таких обставин окупанти намагалися відновити офлайн-навчання за російськими стандартами вже із середини квітня 2022 року. Але на заваді цьому стали глибока зовнішня та внутрішня дисфункційність «освіти від визволителів». Профільне управління очолила колишня директорка місцевого технікуму О. Шадуріна – фігурантка кількох кримінальних справ щодо зловживання службовим становищем та розкрадання майна, що абсолютно не користувалася авторитетом та повагою серед педагогів. Основним «аргументом» щодо незгодних стало насильство – моральний та фізичний тиск, викрадення і катування директорів шкіл. Терор застосовується не лише до освітян, але й до батьків, яких залякують мобілізацією, виправними роботами та вилученням дітей із родин. Замість дитиноцентричної «Нової української школи» маємо освіту «суворого режиму».

Серед ключових рис «новоросійської освіти» можна визначити: активне залучення педагогічних кадрів із Зауралля та Сибіру, включно із студентами старших курсів та пенсіонерами; тотальна експансія підручників держави-агресора; повернення радянських практик «звільнення» від вивчення української мови, що номінально ще лишається у навчальних програмах, та підвищеного рівня оплати праці вчителів російської мови та історії – провідників імперсько-шовіністичної ідеології; масова перекваліфікація місцевих вчителів-коллаборантів на курсах у тимчасово окупованому Криму та Росії; створення у закладах освіти парамілітарних дитячо-юнацьких організацій.

Ще одна важлива ознака окупантського навчання – наявність на педагогічних та особливо керівних посадах великої кількості випадкових людей, які училися «чому-нибудь и как-нибудь». Після відмови абсолютної більшості українських освітян працювати під триколом, школа стала потужним соціальним ліфтом для колишніх

секретарок, міліціонерів, різноробочих та навіть віщунок. За умов окупації професійні та моральні якості суттєво поступаються відданості новим господарям, а обов'язковою програмою-мінімум для всіх вчителів-колаборантів є нищення будь-яких згадок про Україну – підручників та художніх книжок, національної символіки у фойє та класах, навчально-методичних матеріалів та навіть бланків українських документів, не говорячи вже про організацію та активне проведення фейкового «референдуму» у вересні 2022 року.

Загалом, для окупантів освіта є важливим інструментом подальшої «інтеграції» до Росії тимчасово окупованих територій, зміни ідентичності підрастаючого покоління, виховання молоді у дусі ненависті до України, формування мереж лояльності та соціальної бази окупаційного режиму. На жаль, у Криму та в окремих районах Донецької та Луганської областей, де кремлівські ставленики панують з 2014 р., багато цих завдань вдалося реалізувати.

Ще одне приховане завдання освітнього процесу по-російськи – створення атмосфери страху і терору, а також «живого щита» для російських військових на тлі успішної роботи української далекобійної артилерії. У всіх школах постійно присутні озброєні люди, які не пускають батьків, обшукують та залякують дітей, та не випускають школярів на вулицю до завершення уроків. Багато закладів використовуються для розміщення живої сили та боекомплекту ворога, а поблизу них обладнуються вогневі позиції ствольної та реактивної артилерії.

Російські окупанти та їхні безнадійно застарілі освітні наративи зникнуть разом із приходом української армії. Проте це не знімає відповідальності з Української держави за системну дисфункціональність у кадровій політиці на освітянській ниві протягом всього періоду незалежності. На жаль, не одна сотня запорізьких, херсонських, донецьких та луганських педагогів, які ще вчора отримували зарплату, кваліфікаційні категорії та почесні звання від України, нині прославляють агресорів, вихваляють Путіна та розповідають дітям байки про «жорстоких бандерівців». Після деокупації на нас очікує велика робота над помилками – як шляхом ефективного застосування норм кримінального законодавства, так і через більш ретельну атестацію педагогічних кадрів та серйозну перевірку всіх працівників освіти, які лишилися в окупації.

2. Окупація та співпраця з ворогом

Як ми вже показали вище, невід’ємною рисою соціального порядку в окупації є взаємодія місцевого населення із ворогом у форматі різних соціальних інститутів. Внаслідок цього формуються нові соціальні групи, статусні позиції яких тісно пов’язані із рівнем лояльності до чужинців. Для позначення цього соціального явища з часів Другої світової війни до тезаурусу соціально-гуманітарних наук увійшло поняття «колабораціонізм».

У широкому сенсі колабораціонізм – це усвідомлене, добровільне та зумисне співробітництво із окупантами у їхніх інтересах і на шкоду своїй державі, а у вузькому соціологічному значенні – соціальний процес, в ході якого за участі місцевих жителів відбувається переродження всієї системи соціальних відносин на тимчасово загарбаних територіях з метою встановлення, збереження та укріплення влади окупанта. Колабораціонізм, як правило, призводить до важких суспільних наслідків: поразки або тяжких втрат сил національного спротиву, легітимізації псевдо-правителів, економічного пограбування, шкоди життю та здоров’ю людей.

Починаючи з 2014 року, серед юридичної спільноти, громадськості та політикуму тривали жваві дискусії щодо законодавчого визначення змісту та проявів колабораціоністської діяльності. Однак лише після початку широкомасштабного російського наступу в лютому 2022 року держава спромоглася дати хоч якусь визначеність у цьому питанні. У законі виокремлено кілька її типів: адміністративна (зайняття посад у окупаційних «органах влади», організація «виборів» та «референдумів»); економічна (фінансова та ресурсна допомога ворогу та його прибічникам); освітянська (вихваляння загарбників під час навчального процесу у школах, вищах, професійно-технічних та дошкільних закладах, запровадження стандартів освіти держави-агресора); військово-поліцейська (служба в армії ворога або незаконних збройних формуваннях, «судових» та «правоохоронних» органах); пропагандистська (виправдання та популяризація ворога у засобах масової інформації та соціальних мережах, організація масових заходів на підтримку окупації); побутова (публічне заперечення російської агресії, заклики до підтримки окупанта та його посіпак, невизнання Української державності)¹⁴. Важливо відзначити, що всі названі вище прояви колабораціонізму, за виключенням побутового і частково інформаційного, можуть бути повною мірою лише на тимчасово

¹⁴ Закон України «Про внесення до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність». Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text>, дата звернення 05.02.2023.

окупованих територіях, як правило, у рамках дисфункцій традиційних соціальних інститутів.

Колабораціонізм є надзвичайно складним соціальним феноменом. У ньому поєднується прагнення зберегти або покращити свої соціально-статусні позиції шляхом переходу на бік ворога та розрив із колишнім соціальним оточенням, намагання показати себе «справнішим росіянином», аніж самі окупанти, на тлі недовірливого сприйняття з боку нових господарів.

Вперше увагу на прискорення процесів соціальної мобільності за часів великих історичних потрясінь звернув П. Сорокін¹⁵. Видатний дослідник робить висновок про різке прискорення трансформації соціальної структури суспільства під час революційних та військових потрясінь, активізацію індивідів та груп, які раніше знаходилися на узбіччі суспільно-політичних процесів (згадаємо більшовицьке гасло «тепер кожна кухарка зможе управляти державою»), зміну поведінки та психології учасників штучно форсованих висхідних соціальних переміщень («из грязи – в князи»).

Для того, щоб «вийти в люди» колаборанти використовують декілька інструментів: інкорпорацію у соціальні інституції, які створено окупантами (політичний аутсайдер В. Сальдо, який двічі програвав вибори мера Херсону стає очільником регіональної «військово-цивільної адміністрації»); захоплення існуючих соціальних організацій (зокрема, «ректором» Херсонського державного університету проголосила себе экс-директорка вузівського ліцею Т. Томіліна, яку звільнили за численні порушення у роботі); переконання ворога у своїй незамінності через активну участь у пропаганді, проведенні псевдо-референдуму, розквартируванні російських військ, пограбунку окупованих земель та переслідуваннях проукраїнських активістів (голови Кам'янсько-Дніпровської, Мирненської, Водянської та Олександрівської громад Запорізької області В. Антоненко, Ю. Радьков, С. Єрмаков та Н. Попова).

У попередніх дослідженнях, спираючись на відомості, що знаходяться у вільному доступі у соціальних мережах, ми спробували скласти узагальнений портрет колаборантів, що працювали у Запорізькій та Херсонській областях. Частка чоловіків серед них становить 52%, а жінок – 48%, що суттєво відрізняється від співвідношення у загальній структурі населення (46 та 54%

¹⁵ Сорокін П. А. Социология революции. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005. 704 с.

відповідно)¹⁶. Основна причина цього – значне переважання чоловіків серед співробітників незаконних «правоохоронних» формувань. Саме вони разом із рашистськими окупантами завжди перебувають «на виду»: хапають людей на вулиці, «віджимають» приватну власність, примушують земляків голосувати на незаконному референдумі. У той же час жінки-колаборантки (окрім хіба що освітян) частіше знаходяться «в тіні», залучаються до камеральних робіт, ведення документообігу та виконання технічних завдань.

Соціальний склад корпусу колаборантів ми намагалися аналізувати через схему соціально-професійної структури Дж. Голдторпа. Як відомо, в її основі лежить кілька індикаторів – відносини до засобів виробництва (роботодавці, найняті та самозайняті працівники), сектор зайнятості (фізична або нефізична праця), рівень кваліфікації (високий, середній та рутинна праця), наявність супервайзерських функцій (є підлеглі чи ні)¹⁷.

Таблиця 1¹⁸.

**Соціально-професійні статуси колаборантів до початку війни
(N=471)**

Соціально-професійний статус	У %	Клас за Дж. Голдторпом
Керівники та співробітники органів виконавчої влади та місцевого самоврядування	9	I
Керівники підприємств, установ та організацій різного рівня	6	II
Працівники освіти, культури, охорони здоров'я	25	III а
Працівники силових та контролюючих органів	20	III б
Кваліфікований працівник нефізичної праці нижчого рівня	15	III с
Приватні підприємці та фермери	10	IV а, IV с
Кваліфіковані робітники фізичної праці	4	VI
Некваліфіковані робітники фізичної праці	1	VII а
Пенсіонери, безробітні, студенти	4	-
Рід занять невідомий	6	-

Наведені вище результати свідчать, що на співпрацю із окупантами активніше йдуть люди, що мають постійну роботу та залежать від держави або місцевого самоврядування. Зокрема, після окупації на своїх

¹⁶ Зубченко О.С. Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях Півдня України: соціологічний аспект. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2022. Вип. 3 с. 18.

¹⁷ Goldthorpe J., Marshall G. The promising future of class analysis: a response to recent critiques. *Sociology*. 1992. Vol. 26. P. 381-400. Retrieved from, <https://journals.sagepub.com/doi/epdf/10.1177/0038038592026003002>, 25.09.2022

¹⁸ Складено на основі досліджень та розрахунків автора.

робочих місцях лишилися 86% колаборантів – керівників різного рівня та 80% співробітників органів місцевого самоврядування.

У той же час частина педагогів добилися кар'єрного підвищення, у незаконний спосіб ставши деканами, завучами, керівниками освітніх закладів або чиновниками т.зв. «Міністерства освіти Запорізької області». Через брак колаборантських кадрів у Херсоні та Мелітополі непоодинокими були випадки, коли одразу кілька освітніх організацій очолював один і той же «посадовець». Подібні «халіфи на годину» часто вдавалися до мародерства, активно розкрадали комунальне майно та особисті речі співробітників, які відмовились працювати під дулами автоматів. Також окупація стала справжнім зірковим часом для третини службовців, які отримали нагоду пересісти до кабінетів своїх колишніх начальників, та дрібних підприємців, що за свою лояльність до рашистів активно «віджимають» нові землі, магазини, кафе та підприємства.

Важливе місце у контексті співпраці з ворогом посідає економічний колабораціонізм – сприяння у поширенні російських економічних практик, засобів обміну та правових норм. Він реалізується через кілька соціальних інститутів, зокрема, через узаконене рейдерство, торгівлю та гроші.

У перші дні окупації пограбування українських ритейлерів у окупованих містах мало стихійний характер. Активну участь у мародерстві брали російські військові, а також місцеві декласовані елементи, багато з яких долучалися до подій «русской веснь» у 2014 році. Згодом пограбунок набув більш організованих та системних форм. За деякими оцінками, протягом весни – літа 2022 року було захоплено близько 100 магазинів АТБ, 21 заклад компанії Fozzy Group (торговельні марки «Сільпо», «Thrash! Траш!», Varus), 32 магазини «Економ плюс» та гіпермаркет «Метро» у м. Маріуполь. Загальний розмір збитків фахівці оцінюють у понад 50 млрд. гривень¹⁹. У вкрадених приміщеннях відкриваються маркети «Мера» та «Сытный ряд», працювати у яких під загрозою розправи примушують колишніх співробітників українських мереж.

Одночасно із цим ринок українського Півдня починає заповнюватися товарами із тимчасово окупованого Криму та Росії. Найспритніші ділки, встановлюючи корупційні зв'язки із російськими військовими та поліцейськими, змогли налагодити таку торгівлю буквально з перших днів окупації та згодом розширили свої «бізнес-імперії» за рахунок

¹⁹ Штука Н. Как оккупанты захватили супермаркеты «Сильпо», «АТБ», «Эпицентр», но не научились ими управлять. 22/06/2022/ Режим доступу: <https://forbes.ua/ru/company/profesiya-maroder-2-bogadelnya-yak-okupanti-zakhopili-supermarketi-atb-silpo-epitsentr-ale-ne-navchilis-nimi-keruvati-22062022-6702>, дата звернення 01.02.2023

нібито-то безхазяйного майна, чії власники виїхали на вільну Україну. Для деяких із колаборантів, зокрема, для власників готельно-ресторанного бізнесу, окупація стала справжнім «золотим дном» завдяки розселенню, харчуванню та розважанню кремлівських злочинців. Щоправда, через це їхні заклади все частіше стають законною ціллю для української далекобійної артилерії.

Також за умов високого попиту на українську валюту формується кримінально-професійна когорта «обнальщиків», які за значну плату та у тісній співпраці із ворогами, вільно курсують через блокпости, знімаючи гривні з банківських карток своїх клієнтів у найближчих українських містах. Згодом спекулятивний тренд змінюється і пріоритетом стає безготівкова гривня, з якою все ще намагаються працювати деякі магазини. Аналогічні махінації відбуваються із купівлею-продажем долара США, євро та інших популярних валют.

Таким чином, для людей, які не планують виїжджати із окупованих територій, у нинішніх умовах існує дві стратегії – колабораціоністська, тобто використання нових соціально-політичних обставин як каналу соціальної мобільності або зведення контактів із новою «державою» та її «посадовцями» до рамок фізичного виживання. На жаль, чим довше майоритимуть триколори над українськими містами і селами, тим вище вирогідність того, що багато людей в силу різних причин вимушені будуть піти на співпрацю із ворогом. Представники цієї соціальної групи можуть стати соціальною базою окупаційного режиму, сприяти більшій результативності терору інакодумців та серйозно ускладнити нашої армії звільнення українського Півдня.

3. Окупація як стан повсякденності

«Відкриття» повсякденності, яке здійснив у своїй творчості А. Шюц, виходить далеко за межі феноменологічної соціології та являє собою принципово новий погляд на те, як ми сприймаємо своє місце у зовнішньому світі. Адже звичайна людина не трактує своє життя через якісь макросоціальні індикатори, як це заведено у науковців.

Через двадцять або тридцять років, згадуючи сьгоднішні події, мало хто із пересічних громадян скаже, що він жив в епоху завершення конституювання української політичної нації та початку розпаду російської імперії. Більш імовірно, що він згадає про сигнали повітряної тривоги, черги за гуманітаркою, переповнені евакуаційні потяги та занурені у темряву міста та села.

Повсякденність постає із оцінок, реакцій, емоцій, спогадів та уявлень людей про минуле та майбутнє. Опис повсякденності, це, з одного боку, характеристика соціального часу, в якому розгортаються типові події,

що стосуються великої кількості людей, а з іншого – увага до неpubлічних сторін нашого життя, локальності, консервативності, приватності та елементарної турботи про хліб насущний на рівні підсвідомо, автоматично відпрацьованих навичок. У цьому контексті надзвичайно плідною видається ідея П. Тілліха про «хронос» – формальний час, рамки та маркери якого визначаються домінуючими історичними та соціальними акторами та «кайрос» – справжній час, що проживається людьми та наповнений глибоким суб'єктивним змістом²⁰.

В тилу, де панує відносний спокій, окупанти мають можливість нав'язувати свою версію формального часу двома шляхами: через посил до радянського минулого – червоних прапорів, совкового відзначення перемоги над нацизмом, старих назв вулиць, пам'ятників Леніну та п'ятибальної системи у школах та активне просування російського нарративу – нові свята (День Росії, День народної єдності), мережі роздрібною торгівлі, продукти та ліки, система соціальних виплат та пільг та навіть дорожня розмітка. Особливе місце у цьому ряду належить астрономічному часу, в якому поєднується «кайрос» і «хронос» – над Запоріжжям і Мелітополем – різні прапори, тож і годинники у їхніх мешканців мають йти по-різному, а де московський час – там «Россия навсегда».

Загальну картину повсякденності для себе ми зазвичай складаємо у двох площинах – проблематичній та неproblemатичній. На формування цих дискурсів впливає наш соціальний досвід, знання, спостереження за іншими людьми, інформаційне поле та референтні соціальні групи. Розвинену рефлексію нашої повсякденної поведінки ми знаходимо у теорії соціального навчання А. Бандури²¹. Маленька дитина, кілька разів боляче впавши, неодмінно залізе на саму верхівку дерева: самостійно, методом проб та помилок знайде товсту гілку або візьме за приклад свого вправнішого товариша. Саме у такий спосіб будь-яка проблематична ситуація перетворюється на неproblemатизоване знання, яке ми сміливо можемо застосовувати за схожих обставин.

Проектуючи цей методологічний принцип на життя в окупації, до проблематичного можна умовно віднести змістовно-тематичний контекст, що стосується зміни існуючого соціального порядку, утвердження та легітимізації влади агресора, а до неproblemатичного – решту тем, які, на перший погляд, мають загально соціальне звучання, але також можуть використовуватися ворогом у своїх цілях.

²⁰ Тилліх П. Избранное. Теология культуры. Пер. с . англ. В.Левит, С. Лезов. М.: Юрист, 1995. С. 216-235.

²¹ Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Пер. с аангл. С. Меленевская, Д. Викторова. СПб.: Питер, 1999. С. 373-410.

Таблиця 2²²

**Проблематичні та неproblemатичні виміри
повсякденного життя в окупації**

Проблематичні	Неproblemатичні
Нові свята та традиції	Житлово-комунальний сектор
Війна	Діти
Паспортизація	Робота
Гуманітарна допомога та пільги	Освіта, культура, спорт
Тарифи та ціни	Медицина

Як бачимо із таблиці, фактично кожна «проблематична» тема відкриває широкий простір для російських пропагандистів. Офіційно призначені поводи для всенародної радості не йдуть від душі, не мають бахтінського карнавального наповнення, а виконують комунікативно-інтегративну (засвідчення лояльності до «нової батьківщини») та політико-легітимізаційну (ми вже майже перемогли «нацистів», тепер можна і святкувати) функції. Також рашистські загарбники намагалися популяризувати багато менш формалізованих дат – від «денацифікуючого» Міжнародного дня боротьби проти фашизму, расизму та антисемітизму до відверто анекдотичних днів пирога, російської горілки та козачого узвару.

Зовсім по-іншому сприймається в окупації війна. Варто згадати, що вона прийшла до наших земляків по-різному. У південних громадах, вздовж автодороги Одеса-Новоазовськ та на заході області ворог закріпився майже без бою. Кілька днів місцеві патріоти вели стримуючі бої у Мелітополі та Пологах, підрозділи Збройних Сил чинили спротив у Токмаку та східних районах, а тисячі беззбройних городян не пускали російські колони до Енергодара та Дніпрорудного. Образ військових дій формується, з одного боку, через безкінечні фейки російської пропаганди про швидке захоплення Запоріжжя, Києва та Одеси, знищення «київським режимом» Каховського водосховища, жорстокі репресії на звільнених українською армією територіях та суцільну мобілізацію чоловіків у вільних регіонах. З іншого боку – самі за себе говорять справжні, а не показані по телевізору або прочитані у телеграмі, речі: жорстокі обшуки та перевірки телефонів серед вулиці, неможливість поїхати до родичів в сусіднє село без спеціальної перепустки, захоплення та пограбування окупантами помешкань тощо.

Колись добре знайоме соціальне середовище стає іншим. Тепер воно не просто насичено чужинцями, які заповнюють всі ключові локації («Там те же тротуары, деревья и дворы; Но речи несердечны и холодны пирь; Там так же польхают густые краски зим; Но ходят оккупанты в

²² Складено на основі досліджень автора, з ілюстративною метою.

мой зоомагазин», – співав Б. Окуджава), але й може становити смертельну небезпеку для життя. Прогулянка набережною, зустріч у парку чи посиденьки в кафе можуть завершитися побиттям, викраденням або зґвалтуванням російськими загарбниками. Замість транзитних місць (вокзалів, автостанцій), які раніше відкривали шлях до Варшави, Одеси, Києва та Львова, з'являються «не-місця», які варто обходити десятою дорогою, – блокпости, комендатури, адміністрації та військові бази ворога²³. По мірі наближення ЗСУ масштаби терору зростають у геометричній прогресії: вводиться заборона на вільне міжміське пересування на авто, цілеспрямовано до Росії вивозяться діти, а у прифронтових населених пунктах спочатку згортається діяльність всіх об'єктів соціальної сфери та торгівлі, а згодом примусово депортується населення. Зокрема, на Херсонщині жителів придніпровських міст та сіл, які не побажали виїжджати, щочоді обстрілює російська артилерія.

Важливу роль у включенні захоплених територій до російського дискурсу повсякденності відіграє паспортизація. Спочатку отримання документу із двоглавим орлом було суто пропагандистським шоу або виявом повної особистої лояльності до ворога задля кар'єрних та статусних перспектив. Однак після проведення фейкового референдуму у вересні 2022 року володіння паспортом держави стало майже обов'язковою умовою прийняття на роботу (навіть у недержавній сфері), отримання російських соціальних виплат, влаштування дитини у школу чи садок, здійснення операції із реєстрації місця проживання, з рухомим та нерухомим майном тощо. У такий спосіб фактично запускається механізм соціального виключення людей, які хочуть зберегти зв'язок з Україною.

У свою чергу концепт «непроблематичного» завжди містить в собі свідоме або несвідоме порівняння того, як було при Україні та стало при «визволителях». На жаль, після окупації негативні зміни торкнулися абсолютно всіх сфер суспільного життя – від смаку та ціни продуктів на полицях магазинів до «навчання» у російських школах. З'являються нові, абсолютно дикі соціальні практики (школярів примушують писати листи подяки рашистським воякам), специфічні «адміністративні послуги» (безкоштовна поїздка на «фільтрацію», після якої можна не повернутися додому), триває кампанія «денацифікації» (вилучення із музею символіки Австро-Угорської імперії та Великого князівства

²³ Запорожец О., Лавринец Е. Хореография беспокойства в транзитных местах: к вопросу о новом понимании визуальности. Визуальная антропология: городские карты памяти. Под ред. П. Романова, Е. Ярской-Смирновой. М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2009. С. 51-53.

Литовського). На цьому тлі російські пропагандисти намагаються формувати штучну реальність, де навіть звичайні речі набувають сюрреалістичного звучання: комунальники «героїчно» прибрали дитячий майданчик, співробітники центру зайнятості розповіли безробітним про ризики працевлаштування за кордоном (яке закінчилося 24.02.2022), а самозваний очільник Якимівки вручас талановитим дітям «цінні подарунки» – маленькі пакетики найдешевших цукерок.

Ще одним важливим елементом повсякденності є емоційне сприйняття соціальних та побутових обставин у контексті певного соціального простору. Воно може проявлятися у кількох ракурсах: подієва (про яку пишуть підручники та енциклопедії) та «неподієва» (вплив макросоціальних подій на життя звичайної людини) історії. Окупація Північного Приазов'я стала великою трагедією для Українського народу та справжнім, але тимчасовим тріумфом для прихильників «руського мира». У той же час для власників придорожного ресторану «Катерина» у Мелітополі прихід іноземних військ дозволив збільшити прибутки у десятки разів, а для технічних працівників бюджетної сфери, які ніколи не мали великих організаторських здібностей, – дав шанс отримати керівні посади. «Неподієва історія» може здаватися сумішню суспільної психології та колективної поведінки, уважно вивчаючи яку, навіть всередині високорозвинених суспільств, можна відшукати архаїчні елементи. Окупанти активно повертають такі соціальні практики із часів комуністичного тоталітарного режиму. Як наслідок – під страхом покарання батьки примушують дітей йти до рашистської «школи», за синьо-жовту стрічку або елемент одягу можна потрапити до буцегарні, а необережне слово у незнайомій компанії стає приводом для «депортації» тощо.

Узагальнюючою характеристикою того, як ми сприймаємо повсякденність окупації є образ місця – сукупність індивідуальних оцінок, вражень та переживань, пам'яті про минулий досвід, пов'язаних із певною просторовою локацією та детермінованих соціокультурними чинниками. Відправною точкою його формування можуть бути як загальний (початок війни, вторгнення іноземних військ до певного населеного пункту, підняття триколову на центральній площі), так і особистісний (евакуація, руйнування оселі, потрапляння до рашистського полону) травматичний досвід. Образ місця не є однорідним та відображає різні типи соціального досвіду (тих, хто виїхав та хто лишився в окупації, колаборантів, борців із агресорами і звичайних містян, які думають лише про власне виживання). На його

формування впливають дві, на перший погляд, взаємовиключні тенденції: намагання жити так, якби нічого не сталося, концентруючись на найпростіших соціальних інтеракціях (дім – робота – діти) та тотальне нав'язування загарбниками власних порядків. Чим довше триває окупація, тим важче людині уникнути контактів із ворогом: на роботі вимагатимуть російський паспорт, поїздка в сусіднє село до рідних потребуватиме перепустки, а дитину у школі замість української літератури вчитимуть російській пропаганді. Через це повсякденні справи та соціальні інтеракції позбуваються стабільності та передбачуваності, а означення часових рамок певних подій стає дуже умовним: «Выходя из дома, не знаешь, где можешь оказаться: общественный транспорт ходит редко, можешь не влезть в маршрутку – и тогда надо где-то ночевать, потому что до начала комендантского часа можно не успеть домой»²⁴.

Варто враховувати, що реальні соціальні взаємодії розгортаються у певному візуальному просторі, який різко відрізняється від часів вільної України: розбиті та спалені квартали замість квітучого міста, чужинці кавказької зовнішності замість відпочивальників, триколори на місці синьо-жовтих прапорів. Публічний простір переходить під контроль людини зі зброєю, щодня збільшується кількість поліцейських патрулів, блокпостів, все ілюзорнішими стають межі приватного простору, а небезпека побиття чи викрадення чатує буквально на кожному кроці.

Таким чином, окупація несе із собою новий підрахунок та сприйняття соціального часу та простору. Невід'ємними рисами повсякденності за нової «влади» стали страх, невизначеність, як жити, працювати та вступати у найпростіші соціальні контакти. Звичний світ із рутинного та зрозумілого перетворився на простір небезпеки, а його найкращим відображенням стають черги на КПП у бік вільної України та порожні вулиці окупованих міст та сіл. Нав'язуваний російською пропагандою «хронос» життя у «нових регіонах» не сприймається абсолютною більшістю населення. Натомість одні намагаються просто «вписатися» у новий світ: помахав ворожим прапорцем – отримав додаткову порцію гуманітарки, взяв російський паспорт – здобув надбавку до зарплати, а інші – чинити пасивний, тихий спротив.

²⁴ Телеграмм-канал «Бердянск в оккупации». 15.12.2022. Режим доступу: https://t.me/berdyansk_occ/2148, https://t.me/berdyansk_occ/2147 дата звернення 03.02.2023

ВИСНОВКИ

За результатами нашого дослідження ми дійшли таких висновків. По-перше, російська окупація Півдня України є комплексним військовим злочином, що містить замисел на повну зміну соціального порядку на тимчасово захоплених землях із подальшою повною інтеграцією до складу Росії. З цією метою противник широко використовує механізми псевдоінституціонального будівництва, формуючи самозвані органи «влади», запроваджуючи російську валюту та намагаючись перевести освітню систему на свої стандарти. Всі ці дії відбуваються із грубим порушенням положень Женевських конвенцій, базових прав і свобод людини із застосуванням державного насильства та системного терору.

По-друге, за умов окупації значного поширення набуває добровільна та системна співпраця місцевого населення з ворогом, метою якої є військова поразка, економічне ослаблення Української держави та легітимізація влади окупантів. Найчастіше як канал соціальної мобільності колабораціонізм використовується людьми, які мають постійну роботу, залежать від держави та не бажають змінювати звичний спосіб життя. Також колабораціонізм може виступати інструментом незаконного збагачення через завезення товарів із Росії та тимчасово окупованого Криму, махінації із курсом валют, рейдерське захоплення чужої власності.

По-третє, пересічна людина сприймає окупацію через повсякденні оцінки зовнішнього світу, реакції, емоції, спогади та уявлення про минуле та майбутнє. Це сприйняття формується у контексті певного соціального часу («хроносу» або «кайросу») та у ході розпізнавання різних життєвих ситуацій як «проблематичних» та «непроблематичних». Під владою ворога знайоме соціальне середовище стає чужим, незрозумілим та небезпечним, набувають поширення архаїчні соціальні практики, а щодо незгодних запускаються механізми соціального виключення. Покласти край приниженням українців та спробам загарбників стерти нашу ідентичність може тільки найскоріше звільнення Півдня України нашими захисниками.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено дослідженню соціологічних вимірів російської військової окупації Півдня України. Автор доходить висновку, що окупація – це багатоаспектний злочин, метою якого є повна зміна соціального порядку на тимчасово захопленій території. Для цього ворогом активно використовується практика псевдоінституціонального будівництва, зокрема, у сферах управління, грошового обігу та освіти. За цих умов великого значення набуває колабораціонізм як стратегія

соціальної адаптації та статусного зростання. Більшість колаборантів належать до вищих соціально-професійних страт і до війни працювали у державних та комунальних структурах. Нині, незважаючи на кардинальну зміну історичних обставин, вони прагнуть зберегти або поліпшити своє становище у суспільстві, використати нові соціальні механізми для власного збагачення. Також у дослідженні показано, що звичайна людина сприймає окупацію через власні повсякденні оцінки зовнішнього світу, реакції, емоції, спогади та уявлення про минуле та майбутнє. Вони пов'язуються між собою та допомагають ідентифікувати різні життєві ситуації за шкалою «проблематичні-непроблематичні». Наші земляки за лінією фронту сприймають зовнішній світ як чужий та небезпечний, у якому, щоб зберегти життя і здоров'я, доводиться зважати на відроджені окупантами соціальні практики комуністичних часів.

Література

1. Словник української мови у 11 томах. Т. 5. К.: Наукова думка, 1974. 840 с.
2. Бибик С.П., Сюта Г.М. Словник іншомовних слів. Харків: Фоліо, 2006. 412 с.
3. Женевская конвенция от 12 августа 1949 года о защите гражданского населения во время войны. Часть III Оккупированные территории. Режим доступа https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/geneva_civilian_3_3.shtml, дата обращения 09.07.2022
4. Спенсер Г. Соціологія як предмет вивчення. *Соціологія: Хрестоматія (від періоджерел до сучасності)*. За ред. Л.Й. Гуменюка. У 2-х томах. Т.1. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 71-93.
5. Комарова А.В. Парадигма функціонального аналізу в теоретическом наследии Р. Мертона. *Актуальные вопросы современной науки*. 2010. Вып. 15. С. 160-168.
6. Макаров І.М. Поняття і зміст режиму окупації у міжнародному праві. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2012. № 3. С. 193-197.
7. Зимель Г. Філософія грошей. Пер. з нім. І. Андрущенко, В. Терлецького. К.: Фоліо, 2019. 667 с.
8. Телеграмм-канал «Вазелин». 09.01.2023. Режим доступу: <https://t.me/vazelinp/18426>, дата звернення 03.02.2023.
9. Янковський О. Триколори на будівлях та «пенсія» в рублях: які шанси РФ на «економічну окупацію» Херсонщини. 25.03.2022. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-kherson-henichne-rubli/31770376.html>, дата звернення 03.02.2023.

10. Как живет Мелитополь в российской оккупации: Цены, доллар, зерно. Режим доступа: <https://zv.zp.ua/kak-zhivet-v-melitopol-v-rossijskoj-okkupacii-ceny-dollar-zerno/>, дата звернення 05.02.2023

11. Оккупанты отчитались о краже в Запорожской области 300 тысяч тонн зерна. 04.01.2023. Режим доступа: <https://www.rbc.ua/ukr/news/okupanti-vidzvituvali-kradizhku-zaporizkiy-1672783806.html>, дата звернення 05.02.2023ю

12. Що принесли в окупований Мелітополь так званий референдум та спроба анексії? 04.10.2022. Режим доступа: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovuya-melitopol-aneksiya-tsinu/32064453.html>, дата звернення 04.02.2023.

13. Закон України «Про внесення до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність». Режим доступа: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text>, дата звернення 05.02.2023.

14. Сорокин П. А. Социология революции. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005. 704 с.

15. Зубченко О.С. Коллаборационизм на тимчасово окупованих територіях Півдня України: соціологічний аспект. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2022. Вип. 3 С. 15-23. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3\(55\).269530](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3(55).269530)

16. ¹ Goldthorpe J., Marshall G. The promising future of class analysis: a response to recent critiques. *Sociology.* 1992. Vol. 26. P. 381-400. Retrieved from, <https://journals.sagepub.com/doi/epdf/10.1177/0038038592026003002>, 25.09.2022

17. Штука Н. Как оккупанты захватили супермаркеты «Сильпо», «АТБ», «Эпицентр», но не научились ими управлять. 22/06/2022/ Режим доступа: <https://forbes.ua/ru/company/profesiya-maroder-2-bogadelnya-yak-okupanti-zakhopili-supermarketi-atb-silpo-epitsentr-ale-ne-navchilis-nimi-keruvati-22062022-6702>, дата звернення 01.02.2023

18. Тиллих П. Избранное. Теология культуры. Пер. с. англ. В. Левит, С. Лезов. М.: Юрист, 1995. 479 с.

19. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Пер. с англ. С. Меленевская, Д. Викторова. СПб.: Питер, 1999. 608 с.

20. Запорожец О., Лавринец Е. Хореография беспокойства в транзитных местах: к вопросу о новом понимании визуальности. *Визуальная антропология: городские карты памяти.* Под ред. П. Романова, Е.Ярской-Смирновой. М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2009. С. 45-67.

21. Телеграмм-канал «Бердянск в оккупации». 15.12.2022. Режим доступа: https://t.me/berdyansk_occ/2148, https://t.me/berdyansk_occ/2147 дата звернення 03.02.2023.

Information about the author:

Zubchenko Oleksandr Serhiyovych,

Candidate of Sociological Sciences,

Associate Professor at the Department of Philosophy and Sociology

Mariupol State University

6, Preobrazhenska str., Kyiv, 03037, Ukraine